

Prof. dr hab. Iwona Sagan
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytet Gdański

R e c e n z j a

rozprawy doktorskiej mgr. **Artura Parysa** pt. „**Gospodarcza i społeczna rola lokalnej polityki mieszkaniowej. Ocena wybranych instrumentów wsparcia mieszkaniowego na podstawie badań komparatywnych**” wykonanej pod kierunkiem dr. hab. Magdaleny Załącznej, prof. UŁ na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi.

Uwagi wstępne

Podstawą wykonania recenzji jest uchwała Komisji Uniwersytetu Łódzkiego ds. stopni naukowych z dziedziny ekonomia i finanse z dnia 20 maja 2024 roku powołująca mnie na recenzenta przedłożonej rozprawy.

Recenzowana rozprawa obejmuje 382 strony tekstu, 21 tabel oraz 174 ryciny. Spis literatury zawiera 221 pozycji bibliograficznych oraz odniesienia do 18 stron internetowych. W pracy wykorzystano 56 aktów prawnych.

Struktura pracy jest mocno rozbudowana i obejmuje wstęp, siedem rozdziałów, 73 podrozdziały i pod-podrozdziały. Wstęp ma charakter ogólnego wprowadzenia do podjętej w pracy tematyki badawczej, która dotyczy polityki mieszkaniowej oraz jej wpływu na rozwój gospodarczy i społeczny miast. Zostały w nim omówione zasadnicze elementy pracy a więc główny cel pracy, hipotezy i pytania badawcze, zakres czasowy i przestrzenny badania, metody badawcze oraz struktura pracy.

Rozdział pierwszy to ogólnoteoretyczne wprowadzenie do tematyki badawczej obejmujące omówienie zasadniczych dla istoty polityki mieszkaniowej zagadnień. Autor podejmuje kwestie dotyczące egzystencjalnego znaczenia mieszkania i społecznej roli mieszkalnictwa, omawia politykę mieszkaniową jako składową szeroko rozumianej polityki społecznej, gospodarczej a także środowiskowej. Przedstawia cele i instrumenty polityki mieszkaniowej realizowanej z centralnego poziomu kraju oraz lokalnej polityki mieszkaniowej.

Kolejny rozdział pracy jest szczegółową prezentacją metodologii oraz zastosowanej metodyki badawczej. W rozdziale tym zostały omówione wybrane do badania przypadki,

które były podstawą studiów empirycznych przeprowadzonych w ramach podjętej analizy badawczej. Szczególna uwaga została skupiona na charakterystyce badań porównawczych, na których została oparta konstrukcja pracy.

Rozdział trzeci, otwierający część analityczną pracy, to szczegółowe omówienie polskiej polityki mieszkaniowej zarówno krajowej jak prowadzonej przez gminy na poziomie lokalnym.

Główny ciężar analityczny pracy spoczywa na trzech kolejnych rozdziałach. We wszystkich z nich analiza została podporządkowana temu samemu schematowi, co należy uznać za właściwy w przypadku studiów komparatystycznych zabieg. Pierwszy z rozdziałów poświęcony jest polityce mieszkaniowej i omówieniu stanu rynku mieszkaniowego w Republice Czeskiej. Następnie szczegółowej analizie zostały poddane dwa przypadki polityki mieszkaniowej prowadzonej w wybranych do badania miastach: Brnie i Ostrawie. Według tego samego porządku omówiona została polityka i sytuacja mieszkaniowa w Niemczech, w których szczegółowe badanie polityki lokalnej przeprowadzono na przykładzie Monachium oraz Kolonii. Ostatni z analitycznych rozdziałów czyli rozdział szósty pracy to omówienie polityk mieszkaniowych czterech polskich miast: Łodzi, Krakowa, Wrocławia i Poznania.

Całość opracowania zamykają wnioski w formie rozbudowanego rozdziału siódmego. We wnioskach i dyskusji końcowej Autor przeprowadza analizę porównawczą przebadanych przypadków szczegółowych, dokonuje oceny efektywności poszczególnych polityk mieszkaniowych oraz podejmuje próbę oceny zależności między sytuacją gospodarczą miast a stanem zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych ludności. Na tym tle dokonuje rekapitulacji odpowiedzi na postawione w pracy hipotezy i pytania badawcze.

Rozprawa jest spójna pod względem merytorycznym. Na podkreślenie zasługuje logiczna struktura jej uporządkowania, ściśle powiązana z kolejnymi krokami postępowania badawczego i analitycznego.

Uwagi ogólne merytoryczne

Podjęta przez Artura Parysa problematyka polityki mieszkaniowej jest jednym z największych wyzwań społeczno-gospodarczych współczesnego świata. Mimo tak kluczowej rangi problem dopiero w ostatnich latach zyskał należne mu zainteresowanie zarówno w badaniach naukowych jak i w ogólnospołecznym dyskursie. Tym samym recenzowana praca wpisuje się w nurt badań o wysokiej wartości poznawczej i aplikacyjnej, istotnie wzbogacając

krajowy dorobek naukowy w zakresie problematyki budownictwa mieszkaniowego, rynków mieszkaniowych a zwłaszcza zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych obywateli.

Szczególną wartością pracy i wkładem Autora w rozwój podjętej tematyki jest dążenie do wykazania gospodarczego znaczenia mieszkalnictwa, które nie wynika z pasywnej akumulacji kapitału na rynku mieszkaniowym, ale z wpływu warunków mieszkaniowych na reprodukcję i jakość zasobów siły roboczej, co ma bezpośredni wpływ na PKB. Zwrócenie uwagi na fakt, że polityka mieszkaniowa służy realizacji szerszych celów społeczno-gospodarczych jest szczególnie cenne wobec postępującej finansjalizacji rynków mieszkaniowych. Wyniki analizy konkretnych polityk mieszkaniowych pozwalają na weryfikację realizacji deklarowanych celów zrównoważonego rozwoju postulowanych przez największe organizacje światowe jak UN-Habitat for Humanity, w których polityka mieszkaniowa jest traktowana jako fundamentalny element realizacji przyjętych celów zrównoważonego rozwoju. Zakres przestrzenny opracowania obejmujący trzy kraje a w nich osiem miast jest na tyle szeroki, że pozwala na wnioskowanie w skali europejskiej. Uzyskane z badań wnioski nie dają podstaw do pozytywnej weryfikacji działań na rzecz zwiększania cenowej dostępności mieszkań we wszystkich badanych krajach czyli w Polsce, Czechach i Niemczech. Dobrze dobrany zakres czasowy opracowania, czyli dekada 2009-2019, obrazuje wyraźnie niekorzystny kierunek zmian na rynkach mieszkaniowych. Badana dekada jest czasem silnej neoliberalizacji polityk mieszkaniowych w Europie, o szczególnej intensywności w krajach post-socjalistycznych.

Dla osiągnięcia celu pracy, który został sformułowany jako przegląd i ocena wybranych instrumentów wsparcia mieszkalnictwa w wybranych krajach i miastach, Autor formułuje dwie hipotezy badawcze oraz trzy pytania badawcze. Niewątpliwą wartość poznawczą niesie hipoteza pierwsza zakładająca, że efektywność stosowanych instrumentów wsparcia mieszkaniowego, a w efekcie skuteczność prowadzonych polityk mieszkaniowych jest niewystarczająca. Druga z hipotez mówi o istnieniu różnic w aktywności na rzecz realizacji polityki mieszkaniowej w poszczególnych miastach. Prawdopodobieństwo weryfikacji tak sformułowanej hipotezy jest praktycznie równe pewności, bowiem idiosynkratyczność przypadków wynikająca z ich społeczno-ekonomiczno-geograficznych cech jednostkowych gwarantuje obecność różnic. Warto byłoby raczej odwołać się do stopnia intensywności różnic lub zbieżności cech w przypadku miast należących do byłego bloku socjalistycznego.

Wśród pytań badawczych brakuje natomiast pytań, które stoją u podstaw analizy porównawczej będącej obroną metodą analityczną, a więc np. pytań o rodzaj podobieństw lub różnic pomiędzy poszczególnymi studiami przypadków, o istnienie lub brak wspólnych uwarunkowań historyczno-systemowych skutkujących obecnym stanem rynków mieszkaniowych, o możliwość typologii przypadków w ramach badanego zbioru miast.

Metodologiczna koncepcja pracy została oparta na badaniu wybranych przypadków na poziomie polityk krajowych oraz na lokalnym poziomie miast w celu przeprowadzenia komparatywnej analizy uzyskanych rezultatów. Liczba badanych przypadków oraz zakres zgromadzonych danych i wnikliwość przeprowadzonych analiz nadały pracy wymiar imponującego opracowania monograficznego, o czym świadczą przytoczone we wstępie recenzji ilościowe parametry pracy. Nie tylko obszerność opracowania zasługuje na szczególne uznanie, ale też trud związany z pracą dokumentacyjną prowadzoną w różnych językach i różnych systemach archiwizacji i dostępu. Autor nie tylko był w stanie pokonać te trudności, ale też ujednolicił zebrany materiał źródłowy do postaci pozwalającej na pełną ich porównywalność. Wysiłek włożony w tak szeroko zakrojony zakres przedmiotowy opracowania zasługuje na najwyższą ocenę.

Wobec bogactwa zgromadzonych materiałów pewien niedosyt pozostawia ich skonsumowanie w podsumowujących zestawieniach i końcowych wnioskach. Tabele porównawcze mają niewątpliwe zalety dobrze czytelnych zestawień i ułatwiają porównania. Brakuje natomiast pogłębionej interpretacji uzyskanych wyników odwołującej się do kulturowo-historycznych kontekstów badanych polityk mieszkaniowych, do wyraźnie czytelnego w badanym okresie procesu ujednociania kierunków tych polityk, spowodowanego dominacją procesów neoliberalizacji i globalizacji, których siła standaryzuje polityki zarówno rynków mieszkaniowych krajów młodej demokracji i jak i w pełni wykształconej demokracji Zachodniej Europy. Przeprowadzone w pracy badania wyraźnie dowodzą, że polityki mieszkaniowe badanych miast były znacznie bardziej zróżnicowane przed neoliberalnym, globalnym zwrotem gospodarczym niż są obecnie. Brakuje we wnioskach próby typologii badanych przypadków, która wzbogaciłaby o wymiar teoretyzujący osiągnięte rezultaty badawcze. Zaryzykuję stwierdzenie, że doskonałe, monograficzne analizy polityk mieszkaniowych przeprowadzone dla różnych przypadków, na różnych szczeblach zarządzania pochłonęły całość energii Autora, której nie starczyło na pełne i pogłębione zinterpretowanie uzyskanych, niezwykle interesujących wyników.

Uwagi merytoryczne szczegółowe

W rozdziale wprowadzający w dyskusję nad naturą i istotą polityki mieszkaniowej omawiane zostały kluczowe kwestie związane ze specyfiką rynku mieszkaniowego, jego wymiarem i znaczeniem społecznym i gospodarczym oraz wynikającym z tego funkcjonowaniem w strefie intensywnej aktywności sektora prywatnego i publicznego, co nieuchronnie rodzi kolizje funkcji i interesów. Na tym tle Autor stara się zgłębić rolę polityk mieszkaniowych i ich usytuowanie w systemacie usług publicznych oraz polityk społecznych państwa i samorządów lokalnych.

Szerokie omówienie kwestii prawa do mieszkania nawiązuje do problemu dostępności zasobów mieszkaniowych dla wszystkich grup społecznych, także tych nisko uposażonych, czego nie gwarantuje rynek mieszkaniowy kontrolowany jedynie przez sektor prywatny. Zawarte w rozdziale 1.1 zestawienie regulacji światowych, europejskich oraz krajowych dotyczących mieszkalnictwa, publikowanych od lat 1990-tych, w których deklarowane jest prawo do mieszkania każdemu obywatelowi, buduje wymowny kontrast z sytuacją na rynkach mieszkaniowych opisaną w rozdziale 1.2.2 ukazującą zmniejszanie się dostępności rynku mieszkań już nie tylko w przypadku najniżej ale także średnio uposażonych. Przytoczone wyniki badań wskazują, że brak cenowo dostępnych mieszkań staje się coraz większym problemem w UE. Na tym tle omawiając kwestię polityki mieszkaniowej jako integralnej części polityki państwa Autor trafnie zwraca uwagę na gospodarcze znaczenie mieszkalnictwa, ale mieszkalnictwa rozumianego w wymiarze podstawowym czyli użytkowym a nie rynkowo-finansowym. Autor nawiązuje do kluczowego w kwestii dostępności cenowej procesu finansjalizacji rynków mieszkaniowych, który doprowadza do ograniczenia rangi mieszkalnictwa jako dobra użytkowego na rzecz jego znaczenia jako dobra wymiennego. Zwraca uwagę, że pomimo wysiłków krajowych polityk na rzecz zwiększania zasobu mieszkaniowego nie udało w minionym półwieczu zaspokoić potrzeb mieszkaniowych zarówno najbardziej potrzebującym wsparcia obywatelom jak i szerzej ogółowi społeczeństwa.

W rozdziale metodycznym podjęta została szeroko zakrojona dyskusja teoretyczna nad metodą naukową, metodologią nauk oraz metodyką badań społecznych. Wydaje się, że Autor postawił sobie zbyt ambitne zadanie zmierzenia się z filozoficznymi podstawami nauki jako takiej w ramach tego rozdziału. W efekcie nie uniknął uproszczeń, powoływania się na wtórne źródła interpretacyjne, w tym słownik wyrazów obcych, zamiast klasyków metodologii nauk jak np. na metodologię nauki Karla Popper, którego fundamentalną zasadę

falsyfikowalności twierdzeń jako kryterium naukowości przywołuje bez powołania się na twórcę (s.50), ani na jego kontynuatorów; Thomasa Kuhna oraz Imre Lakatosa wprowadzających pojęcie paradygmatu naukowego.

W rozdziale 2.2 odwołując się do teoretycznego wymiaru polityki mieszkaniowej Autor nieprecyzyjnie odwołuje się do różnicy pojęć pomiędzy angielskim terminem 'government', który oznacza zarówno rząd jak i rozumiane w tradycyjny sposób sprawowane rządy, a współzarządzaniem czyli polskim odpowiednikiem angielskiego terminu 'governance' (s.53). Przeniesione z języka angielskiego rozróżnienie między tymi terminami wywołuje pojęciowe zamieszanie ze względu na brak możliwości precyzyjnego tłumaczenia. Jednak pojęcie współzarządzania (governance), które opisuje sposób prowadzenia polityki przywołany przez Autora (s.54) posiada w polskim piśmiennictwie bogatą literaturę.

W kolejnych rozdziałach 2.3 i 2.4. A. Parys obszernie omawia i uzasadnia zastosowanie w badaniu analizy porównawczej, którą zgodnie z przytoczonymi poglądami badaczy (por. Nissen, s. 59) uważam za metodę badawczą a nie metodologię. Ze względu na wybór metody komparatystycznej jako podstawy analitycznej pracy jest to wartościowy rozdział potwierdzający pogłębioną refleksję Autora nad wykorzystaną metodyką badawczą. Na szczególne podkreślenie zasługuje jednoznacznie wskazana w dyskusji trudność prowadzenia badań porównawczych w różnych kulturowo i społeczno-ekonomicznie środowiskach. Dowodzi to dobrego rozumienia specyfiki stosowanej metodyki, a przede wszystkim jej ograniczeń.

Właściwie i wyczerpująco omówionym zagadnieniem w rozdziale metodycznym jest kwestia naukowych możliwości wykorzystywania badań opartych na studium przypadku. Marginalnie natomiast została omówiona kwestia doboru konkretnych przypadków do badania. Przedstawione w rozdziale 2.6 uzasadnienie dotyczy wyboru trzech krajów jako 'podobnych systemów' co pozwala zredukować nadmierną liczbę niekontrolowanych zmiennych. Nie do końca jednak można się zgodzić, że społeczeństwa Polski, Czech i Niemiec mają większość cech wspólnych, a ich systemy mieszkaniowe i sposoby prowadzenia polityk na poziomie krajowym i lokalnym są podobne. W odczuciu recenzenta, o ile ze względu na historię i etnografię społeczeństwa Polski i Czech są zbliżone do siebie to już społeczeństwo Niemiec do tej wspólnoty nie należy. Oczywiście tym co najsilniej łączy badane narody to sąsiedztwo i uwikłanie we wspólną historię geopolityczną, w której jednak badane kraje odgrywały różne role. Zaletą wyboru tych trzech krajów jest właśnie fakt, iż reprezentują różnice wynikające z politycznej przynależności do różnych europejskich

bloków politycznych: postsocjalistycznego i demokratyczno-kapitalistycznego. Rozróżnienie to jest szczególnie zasadne wobec faktu, że opisana ewolucja polityki mieszkaniowej Niemiec i oba wybrane do badania przykłady miasta dotyczą Republiki Federalnej Niemiec. Ukazana ewolucja polityk mieszkaniowych w tych krajach i aktualny sposób ich prowadzenia niesie niezwykle interesujący materiał analityczny, który właśnie ze względu na reprezentację różnych społeczno-gospodarczych tradycji upoważnia do bardziej uniwersalnych wniosków. Uzyskane wyniki wnoszą niewątpliwy wkład w toczącą się w literaturze i przywoływaną przez Autora dyskusję na temat zaniku roli polityk mieszkaniowych poziomu narodowego na rzecz dominacji trendów globalnych prowadzących do ujednociania procesów przy zachowaniu nadal istniejącej specyfiki środowisk lokalnych. Opisane zmiany, jakie zaszły w badanym okresie w polityce mieszkaniowej Niemiec dostarczają w tym względzie szczególnie trafnego przykładu wpływu globalnych procesów na finansjalizację rynków mieszkaniowych i jej skutków ponoszonych przez społeczności lokalne. Jedną z najlepiej rozwiniętych polityk państwa opiekuńczego w Europie jaką była polityka mieszkaniowa Niemiec, której rezultatem było niemal pełne zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych obywateli, w relatywnie krótkim czasie uległa degradacji za sprawą intensywnego urynkowania mieszkalnictwa i ograniczenia społecznej polityki mieszkaniowej, doprowadzając tym samym do braku równowagi na rynku mieszkaniowym.

W pracy brakuje natomiast uzasadnienia wyboru konkretnych miast poddanych badaniu. Nie kwestionując dokonanego wyboru analizowanych przypadków, należy podkreślić, że brakuje wskazania kryteriów ich wyboru. Na przykład pominięcie w badanym zbiorze stolic, co było słusznym postępowaniem niemniej wymagającym uzasadnienia, podobnie jak wybór jako przypadków badawczych jedynie miast zachodniemieckich wymagają omówienia.

Zasadniczą część empiryczno-analityczną, czyli omówione w kolejnych rozdziałach polityki mieszkaniowe trzech krajów i ośmiu miast stanowią imponujące pod względem zakresu i dogłębności badanie. Zgromadzony materiał w odczuciu recenzenta dostarcza materiału analitycznego na szereg dalszych opracowań. Przyjęty schemat analityczny oparty na ocenie trzech rodzajów instrumentów wykorzystywanych w trzech fazach prowadzenia polityki mieszkaniowej czyli w fazie tworzenia, dystrybucji i użytkowania umożliwił strukturyzację zgromadzonego materiału na potrzeby analizy porównawczej. Każda z analiz przeprowadzonych na szczeblu centralnym, uzupełniona wnikliwymi studiami lokalnych polityk miejskich stanowi odrębne, kompleksowe studium polityki mieszkaniowej danego

kraju. Szczegółowość badań umożliwiła wykazanie zarówno podobieństw jak i różnic w poszczególnych politykach, dobrze oddając specyfikę warunków tak lokalnych jak i krajowych. Jest to bez wątpienia zasługujące na wysoką ocenę osiągnięcie Doktoranta.

Obfitość zgromadzonego w pracy materiału, jego wielowątkowość sprawiły, że porównawcza analiza wynikowa nie konsumuje wszystkich możliwości interpretacyjnych. Niedosyt pozostawia interpretacja gospodarczej roli polityki mieszkaniowej, która jest naczelnym hasłem analizy. W rozdziale 7.3 Autor odwołuje się do relacji między sytuacją gospodarczą miast a stanem zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych nie podejmując jednak szerszej dyskusji nad przeciwnym kierunkiem oddziaływania czyli znaczeniem jakości i dostępności miejskiego rynku mieszkaniowego w rozwoju gospodarczym miasta. Tabele porównawcze trzech grup badanych instrumentów, mimo że ukazują podobieństwa i różnice prowadzonych polityk mieszkaniowych, z konieczności generalizują obraz i nie oddają specyfiki miejskich polityk, z których każda posiada indywidualny profil. Co ważne, różnice te niekoniecznie domykają się w ramach poszczególnych polityk krajowych. Dowodzi to roli i sprawstwa władz lokalnych w kształtowaniu rynków mieszkaniowych i społecznej polityki mieszkaniowej. Pogłębione, dalsze interpretacje uzyskanych wyników z pewnością wzbogacą dorobek w zakresie rozwijających się badań naukowych nad mieszkalnictwem i niewątpliwie są wyzwaniem badawczym wartym kontynuacji.

Uwagi formalne

Recenzowana praca jest napisana dobrym językiem i nie budzi od strony językowej żadnych zastrzeżeń. Praca obfituje w wykresy i tabele czytelnie i poprawnie opracowanie. Autor nie ustrzegł się jednak błędów fleksyjnych i redakcyjnych. Rozmiary pracy z pewnością są w tym wypadku wytłumaczeniem, niemniej konieczna jest weryfikacja tekstu na potrzeby dalszego wykorzystania i publikacji. |

Przykładowe, zauważone błędy fleksyjne to błędy m.in. na stronach: 95, 99, 132, 222, 333, 338, 351.

Niepoprawne są konstrukcje zadań typu „Praca doktorska będzie [...] starała się odpowiedzieć na pytanie” czy „Praca doktorska będzie dążyła do zrozumienia mechanizmów [...]” (s.9) bowiem to nie praca a Autor stara się i dąży.

W kilku fragmentach pracy pojawiają się powtórzone zdania, fragmenty akapitów jak np. na stronach: 20, 24, a także zgubione zostały fragmenty tekstu jak np. na stronie 73.

W polskiej edycji podtytuł po dwukropku piszemy małą a nie dużą literą: s.25.

Niegodny z przyjętą notacją jest zapis niektórych powołań na źródło: np. s.35, 36, 243.

W bibliografii brakuje prac niektórych autorów, na które powołania znajdują się w tekście: np. Nissen, Matznetter.

Tytuł rozdziału 7.4 winien raczej brzmieć ‘weryfikacja’ a nie ‘rozważania’ dotyczące hipotez badawczych.

Uwagi końcowe

W podsumowaniu recenzji stwierdzam, że opiniowana dysertacja wnosi oryginalny, cenny poznawczo oraz metodycznie wkład w badanie polityk mieszkaniowych.

Recenzowana praca stanowiła dla recenzenta interesującą i inspirującą lekturę. Wyrażone uwagi mają charakter dyskusji naukowej mającej na celu dalsze wzbogacenie podjętego kierunku badań oraz wyeliminowaniu zauważonych niedociągnięć pracy.

Wyrażone w recenzji uwagi są w głównej mierze rozwinięciem dyskusji nad podejmowanymi w dysertacji problemami i zakresem ich interpretacji. Mają one przede wszystkim na celu wskazanie potrzeby rozwinięcia dalszych, pogłębionych badań zagadnienia oraz doskonalenia warsztatu badawczego. Pan mgr Artur Parys przedstawiając niniejszą pracę wykazał się posiadaniem rozległej wiedzy teoretycznej na badany temat, umiejętnością formułowania problemów naukowych, znajdowania oryginalnych, poprawnych metodologicznie sposobów ich rozwiązywania, prowadzenia badań analitycznych, a tym samym prowadzenia pracy naukowej.

Stwierdzam, że recenzowana rozprawa odpowiada kryteriom merytorycznym i formalnym, jakie spełniać powinna praca doktorska, a tym samym spełnia warunki określone w art.187 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, z późniejszymi zmianami.

W związku z powyższym, stawiam wniosek o przyjęcie rozprawy zatytułowanej „Gospodarcza i społeczna rola lokalnej polityki mieszkaniowej. Ocena wybranych instrumentów wsparcia mieszkaniowego na podstawie badań komparatywnych” jako pracy na stopień naukowy doktora oraz dopuszczenie Pana mgr. Artura Parysa do publicznej obrony.

Gdańsk, 23 sierpnia 2024 r.